

ԱՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

በቴሌብሎግ ተረጎሞ የሚገኝ የፌዴራል ፖሊስ ሰራተኛ ሰነድ

Ծախքոր քննութիւնը չպահած՝ հարկ կը համարուիր քանի որ դիտարկուի ընել: Գործք գրուած է նաև՝ նաքար գրումներին ներուաւ եւ նաքարած ունի այլ եւ նամակագրութեան այս ինչ նշելուք մասնաթացնդն երկուպիցի գիտեց: Առաջ քաց ից հաքարն ունի նամե գրք: Թաքքմանութիւն մը հայերենին մանաք նամե համեմատութեամբ ոչ միայն յոյս բնադրել, այլ նաեւ արեւելեան խմբագրութեան, այսինքն Սեփուհոյի ատարելին հաստատուողոց եւ արաբերեն եւ եթովպացնին թաղագրութեան: Այլ մամբը զուրս մաքցած եւ յաշտողին մէջ բորեւ աւելորդ հայ ընթերցող հայր համար, եւ միայն միայն կը կարելորդ կտեմեւ առնուած մասնաթագն մէջ: Համատեսուած են նոյնպէս քննութեան շարք մը կտորք, եւ այլ կարելորդ երեւեալ փոփոխութիւնը կտու: Այլ կարգի մանաքմասնութիւնը կհոսան մեր գրումներին գրութեան մէջ տեսնուի:

Հնութեան ամէնէն տարածուած մատենաներէն է այն փոքրիկ գիրքը՝ որ Սեկունդոսը իմաստասիր իր անունով կը կրէ։ Հաստ էր գիւնախկանը հետաքաջաւոր էն արդէն զայն, անոր այլեւայլ արեւելեան էր. արեւմտեան խմբաբանութիւնը քննած է Տրատապակա՝ արեւմտահնդեան ի մասնաւորի՝ յուշարեւն է շատ որ լատինականը, յետոյ մըլինգ՝ գրեմաներէն, իտալերէն, քաղղիներէն էն նսան. իտալահնդեան խմբաբանութիւնը, իսկ արեւելեաններէն՝ սասորեանն, արաբերէնն ու իթովպացեանն։ Միայն հայերէնը բոլորովին մոռցուած է։ Ապահով իրենեւս որ Տպերին խմբաբանութեան մը գոյութիւնն իսկ գրեթէ ամէն քննաց անհնաօք մնացած է, թէեւ Տպերին քննողին՝ որպէս ի վերջի էն մը անորոշական՝ իբր քառասուն տարի յառաջ արդէն լրջ տեսած է։ «Սփէր-է-Հ-յիւփուտ» ժողովովոյից առաջին հաստորիկը կը պատրաստէր՝ լատին իմաստասիրն՝ Տաւաղանի, ու անոր իբր քաղերաւ՝ Սեկունդոս իմաստասիրի վճիռները սա տիտղոսէն ներքէն։ «Դուք Սեկունդոս իմաստասիրն Սեբեմուս Կալիստոս»։

Սակայն ծիլդ հայերեն խմբագրութիւնը պէտք էր մոռցուիլ, եթէ կ'ուզուէր յունարեն աղաւաղեալ բնագիրքն վերականգնել: Վասն զի հայերէնը յունարեն բնագրէն ուղղակի ծագած թարգմանութիւններուն ամենահիններէն է,

[illegible]

• Անդ, էջ 61—70 (Վերնագիրն բառ Շ.)

Ի—Է գտրեն ըլլալով, և այնպիսի յոյն բնա-
գիր մը կը ներկայացնեն: որ սը Փարթենոն ևս
էջ Վուստմենան յոյն օրինակաց հետ ըստըրպին կը
համամային: Եւ թէ ևս Սեկունդոսի Վարդց սկիզբն
ինքի ծանօթի երեք հայ օրինակաց մէջ ալ կը
պակտի, հայերեն ընադիրք մեր չէ համա հա-
տակոտորներով միայն ինչպէս և ասորերենը, և
էջ ալ ընդդայիտաւ կերպարանքը՝ ինչպէս կը
գտնենք արաբական ու եթովպականը: Եթէ մ-
պագային Սեկունդոսի բոլոր խմբագրութեանց հա-
մառումն հրատարակութիւնն է՝ ըլլալ ինչպէս
ընեն որոշած եր նախ միջին գիտնականը, հայե-
րէն ընագիրք պէտք չէ որ պակտի անոր մէջ: Այս
նպատակաւ հարկաւոր որ համարեցանք Սեկունդոսի
նախորդաւ նոր մատենութիւնան մէկ պակտաւ
ընուլ ևս հայ խմբագրութիւնը ծանօթացընել
գիտնող, հայերեն ընագիրքն՝ որ Վենետիկ տալ-
գրութեան մէջ անով թիւերի և որ Սեկունդոսի
Վարդը գրեթէ չկայ հան, լրացուցած ենք երեք
օրինակաց համառում, զայն գերմաներենով պիտա-
ծանք ևս ըստմաթիւ. ծանօթութիւններով ճոխա-
ցուցած, որոնց մէջ հայոյն ընթի երբմաները համե-
մատուած են յոյն ընագիրքն ընթիւրջմանց, և
ասորի, արաբական և եթովպական բնագրաց
հետ: Իսկ այս ներածութեան մէջ պիտի հետա-
գործեք հայերեն թարգմանութեան ժամանակը,
անոր յարգել ևս ընագիրքն հետ ունենալով ակերպ-
արար:

u.

Սեկեւոզոսի «Առաջ» իմաստասիրի ըն-
ծալած գրութիւնն երկու մասն կ'ը բաղկանայ,
եւս ինչպէս քննիչներէ ոմանք կ'ըզեն՝ երկու
շահնաբար անկախ գործերէ, այսինքն՝ իմաստ-
սիրի մէկ Սեհնագրութիւնն եւ 20 (բուն 21)
գծիւններէ կամ Պատասխաններէ Սեհնաբուն կայսրէ
Տորոմոսի Սեհնագրութեան մէկ կը պատմուի որ
Սեկիւզոսի ծնողը զինքը գլորող Տարսիսի (ըստ
Արեւելեայց) Ի Պերիքլէոս, այսինքն՝ Տարսիսի (ըստ
եւ Սեհնագր) իմաստասիրութիւնն ստրկեցուց իւր
շատ տարին ետքը Տարսիսը դարձաւ, ունեց-
ի ժողով իմաստասիրաց մէկ գնդին ճամբարութիւնը,
գոր ստրկած էր կանացը զկայ, այսինքն թէ Սմէն
կին է բն ահաւատարմի է։ Եւ որովհետեւ մէկի
իւ ճանչցուած չէր, որ իսկ մարտն ունեց քննու-
թեան ինթիքին, Երկրայ կը պատմուի թէ ինչ-
պէս երկար յապաղմանէ ետքը մայրը տար
գտնուեցաւ հաւանեցու։ Այն տանն Սեկիւզոս
յայտնեց թէ ինքն տնոր որդին է. ամենհայտ
եղած՝ ինք զինք կարեց մայրը։ Իմաստասիր տեա-
նելով որ իր խօսքն եղաւ մահաւան պատճառ,
անիմեց որ լքուող էր որոշեց այնուհետեւ խիստ
լուռութիւն պահել։ — Ինչպէս պիտի տեսնենք՝
միշտ այս մասը կը պակսի այսմու։ Տարսիսին մէկ
մէկ թէ որովհետեւ թարգմանիչ գործածած յոյս
մանիւրէ մէկ չկար, եւ ոչ ալ որովհետեւ թարգ-
մանիչը դուրս ձգած էր, այլ որովհետեւ օրինա-
կողը այս մասին չիւրիւս անարմարտ տեսած է։

Կենսագրութիւնը կը շարունակէ պատմել
թէ Սեկունդոս Լուծիւնը շատ խիստ պահեց —

տակէ՝ «Լաւոյն» անունը, — նաեւ Ազգրիստոս կայսեր առջեւ, որ երբ Աթէնք եկաւ՝ ուղեց անոր իմաստութիւնը քննել, Լուեց յամառաբար մինչեւ ցմահ, երբ կայսեր Տրամանաւ զիստառելու անգամ վայրկեան մը Նիսիաց տէր Զարմանալով կայսրն անոր յարատեւութեան՝ շփոթեց այլ եւս որ խօսի, այլ գէշ եղաւ որ իւր Հաղթանայք ելել պատահաւորէն, որ եւ եղաւ իսկ։ — Նոյն կը յաջորդէն արեւելեան խմբագրութեանց մէջ վճիռները, իսկ յունարէնին մէջ այստեղ կը կնքուի Անեռագրութեան, այնպէս որ Ածիք կապ շունին գրութեան հետ։

Հոս կը ծագին շատ մը խնդիրներ։ Ի՞նչ էր այս պատմութեան նախնական կերպարանքը. ճշմարտութեան հիմ Թ՛ունքի այն՝ թէ պարզ վիպասանութիւն մըն է. «Սեկունդոս» անունը իմաստաւոր մը կապ ունի՞ այս պատմութեան հետ թէ ոչ, եւս։ — Այս եւ այլ շատ մը խնդիրներ մանրամասն քննադատման են քննիչներն, ի մասնաւորի Ռէլիւս. Պիտէն էլ քաւէ, Բայց իրարմէ փառաբանութիւն պատասխան տուան։ Յաջորդումս ի մէջ կը բերեց Անեռագրութեան զարգացումը, ինչպէս նաեւ քննչաց պնդման կարծիքը Սեկունդոսի վիպասանութեան նկատմամբ։ Ասով պիտի կարենայ ընթերցողն ինքնից զատաստան բնել Անեռագրութեան խնդրին այժմու վիճակին վրայ։

Թէ վարքն եւ թէ «Խօսքն» (վճիռք) շատ անգամ Տրատարակուած են։ Յունարէն բնագիրն ըստ Փարիզեան ձեռագրի հանդիս լատիներէն թարգմանութեամբ Տրատարակուած է արդէն Ղուկաս Հորատենիոս, ի յետոյ Գալէոս Ճիլդոնի բնագիրն ու լատին թարգմանութիւնը։ Փարիզի ձեռագրին ընթերցմանը ընտրիչն միշտ լատագրին եւ կուստանեան ձեռագրին ընթերցմանը, զոր Տրատարակութիւնը Փարիսիոսը՝ եւ մանաւանդ Ա. Շեր, որ նաեւ Անեռագրութիւնն ի լոյս հանեց։ Ընտրելագրին է Օրէլիւս Տրատարակութիւնն, որ ոչ միայն վարքն Տրատարակեց համեմատութեամբ Շերի Տրատարակած Աուստինեան ձեռագրին (էջ 208—213 Bion Σκοῦνδου φιλοσοφου), անոր կցեւով հնոց վիպարութիւնը Անեռագրութեան վրայ (էջ 213—214) եւ Հորատենիոսի գիտաբանութիւնը (էջ 214—5), այլ նաեւ «Խօսքն» Հորատենիոսի լատիներէն թարգմանութեամբ հանդիսէ՞ր՝ այս վերագրումը՝ Σκοῦνδου τοῦ ἀθηναίου γυναι (էջ 216—226), եւ այլեւայլ լատիներէն բնագիրներ,

որ Անեռագրութեան կապ ունին,՝ եւ ամբողջը շատ մը ծանօթութեամբ ծոխացուց։ Նոյն կտորներէն Փարիզեան եւ Աուստինեան ձեռագրին մանրամասն համեմատութեամբ ի լոյս բնագրեց վերջապէս Մուլլախ իրեն Յոյն Փիլիսոփայից Հատաստաբար հաւաքման մէջ, եւ այն՝ Ա հատորին մէջ «Խօսքն» ու քանի մը լատիներէն բնագիրներ, իսկ Բ հատորին մէջ Անեռագրութեան կնքագրութիւնը՝ ներածութեամբ մը ծոխացեալ։ Այս ընտրելագրին Տրատարակութիւնը զորածան ենք մեր այս աշխատարկութեան եւ ի մասնաւորի հոյ բնագրին ծանօթութեանց մէջ, թէեւ նաեւ Օրէլիւսի Տրատարակութիւնն առջեւին ունեւորէ։ Անեռագրութեան Անեռագրութիւնը Տրատարակութեան է վերջապէս նաեւ Թիլդենտորֆի կարելոր ձեռագրի մը համեմատ։ Այնուհետեւ աշխատած են Բաւել եւ Պախման յունարէն բնագիրն ուղղելու, ինչպէս յետոյ պիտի յիշենք։

Ինչպէս Օրէլի ալ բրած էր՝ հաւաքած է Մուլլախ իրեն Ներածութեան մէջ հնոց Անեռագրութեան վրայ տուած անեկտիվութիւնները։ Դեռ կը համարէր թէ այս Անեռագրութեան ըլլալու է այն սոփեստին հետ, զոր կը յիշէ Փիլիսոփայտաւոր, որ յետմիջոց (ստ. Մուլլախայ էπίτομος) յորդորուած էր, կ'ապրէր Արիստոտէլի փամանակ եւ թաղուեցաւ յիշեալին։ Փիլիսոփայտաւոր իր սոփեստաց վարուց մէջ զրաւ է հետեւեալը. «Պէտք չէր մտնալ զՍիւն-Նիւ-Նիւ-Նիւ, զոր ոմանք յետմիջոց կ'անուանէին» հիշատակ որդի ըլլալուն համար։ Անեռագրութեան մին էր՝ ճարտար ի կարծիք, եւ ան ճարտար ի մեկնել։ Երբ կ'ուսուցանէր զՀերակլէս, վէճի բռնուեցաւ անոր հետ՝ որ արդէն ուսուցանել սկսած էր, ուսով վերջինից կատարել այս սոփեստը. «Տես կը կազմ բրուտ բրուի հետ. հիշատակ հետ» հիշում, Սոկրատէս արտասուալից ճառ մը խօսեցաւ՝ անոր մեռելոյն, իբրեւ ծերութեան մէջ կատարել-

1 Անտ. էջ 227—239 Vincencius Bellovacensis, Specul. Hist. XI, 70, 71 (հակ. ի Galeus, Opuscula, ed. Amstel. 1688, p. 640) — էջ 229—230 Secundi philosophi Sententiae (Gasp. Barthii Adversaria; XV, c. 17, p. 816 Բ. հակ. ի Fabricius, XIII, 578). — էջ 230—239 Altercatio Hadriani Aug. et Epicteti philosophi (հայ. հակ. ի Fr. Lindembrogii, Francof. 1628 Բ. Fabricius, XIII, 557—563). — էջ 567—578 Կուստարիսութիւնը։

2 Fragmenta Philosophorum Graecorum, ed. Fr. Guil. Aug. Mullachius. Vol. I (Paris. 1860, 4° XXVII pp. 575). էջ 512—513 որուած է յունարէն բնագիրն եւ նոր լատիներէն թարգմանութիւն մը. — էջ 516 եւ Secundi philosophi Responsa ad interrogations Adriani (այսինքն Vin. Bellov. գործքը). — էջ 518 եւ Altercatio Hadriani եւս։

3 Mullach, II (Paris. 1867. 4° LXXXV, pp. 330) ի մասնաւորի էջ XXVII—XXIX։

4 Fr. Const. Tischendorf, Notitia editionis cod. bibl. Sinaitici. Lips. 1860, p. 71 Բ. — Տես Baehmann, die Philos. եւս, (էջ 64) որ կը յիշէ նաեւ հետեւեալ գործքներ՝ H. Sauppe ի թիւրիքին Philologus, XVII, 149 Բ. Rudolf Reicke (այս. XVII, 523) խառն է Գէօրգի-Գալէոսի լատ. ձեռագրի վրայ. ինչպէս նաեւ Georg Schepers. Մոյսիկներէն Անեռագրին վրայ (Philologus, XXXVII, 562) եւս։

5 P. Cassel, Mischele Sindbad. էջ 348—357 (ուղղագրութեան վարքը) եւ J. Baehmann, die Philos. եւս էջ 17—22 (ուղղագրութեան Խօսքը Անեռագրութեան)։

6 A. Philostratus, Vitae Sophist. I, 26, հրտ. Olearius, էջ 540. Տես ընդարձակագրին ի Cassel p. 342—3, n. 2. հիմն. նաեւ Revillout, p. 76 Բ.

1 Demophili, Democratis et Secundi veterum philosophorum Sententiae morales, ed. Lucas Holstenius. Romae 1838 (Lugd. Batav. 1639, p. 84 Բ.)

2 Galeus, Opuscula mytholog. ethic. et phys. Contabrig. 1670 Բ. Amstelred. 1688.

3 Fabricius, Bibliotheca Graeca, Vol. XIII, p. 565 Բ.

4 Demophili et Democratis et Secundi Sententiae cum Vita Secundi antea non edita, ex apocrapho Gudiano cod. Medicesi, ed. Adam Schier. Lips. 1734, p. 84 Բ.

5 Opuscula Graecorum veterum sententiae et moralia, graece et latine, collegit Joh. Conradus Orellius. I, (Lips. 1819) 8° XXXVIII, pp. 694.

դուրի բարձր բնագրաց՝ արաբներն, եթովպացիներն, ասորներն եւ այլ խմբազույթեանց, որոնց բառական թարգմանութիւնքն ալ պիտի հրատարակէր (էջ 40—41)։ Գոթախոսարար այս ծրագիրը չիրագործուեցաւ։ Որովհետեւ Սեկունդոսի պլանայլ խմբագրութեանց վրայ իւր ունեցած կարծիքն արդէն քննութեան սկիզբը պարզած է (էջ 8—9)։ Փարիզու Ազգային Մատենադարանի թիւ 107 (vieux fonds) ձեռագրին մէջ ուրիշ հոգեւոր գրութեանց հետ գտած էր 1871ին Սեկունդոսի Վարուց եւ խօսից արաբներն թարգմանութիւնը, եւ տեսած էր որ այս խմբագրութիւնը նախնական բնագիրն աւելի կը յիշեցնէ, մինչ յունարէնն անձեւ համառօտութիւն մ'ըլլալու եւ նախնականին, և Այս կարծեաց մէջ հաստատուեցաւ՝ համառօտութեամբ եթովպական խմբագրութեան եւ ասորներն հատուկապէս, այնու որ արեւելեան այս բնագիրը գաղափարաց աւելի լաւ կապակցութիւն մը կը ցուցնեն, որմէ զուրկ է յունարէնը, եւ թէ Վարուց եւ թէ խօսից մէջ տեսնուող բնագիրն ալ արգապետութեանց ոգին արեւելեան բնագրաց մէջ աւելի լաւ կը յայտնուի՝ բան յաւնարէնին մէջ։ Այս գաղափարները Ուրվիլու ընդարձակօրէն պարզած է իւր գրութեան մէջ։

(Հորոհմանք)։

Հ. Յ. Յ.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՈՒԷԼ ԲԹԹՅԱ ՅԱՅԻՆԱՆ

Վարուս սկիզբը ծաղկող հայ բժշկաց Ծ. Նուազ ականաւորը, Մանուէլ բժիշկ Հաշիեան, է այն անձնաւորութիւններէն, որը պատմութենէ բոլորովին անտեսուած, ինկած են մոռացութեան անյատակ վիճք։

Պղոս Անտոնեան — Հաշիեան մեծանուն բժշկին անդրանիկ զաւակը, Մանուէլ կամ Էմանուէլ բժիշկ, ծնած է ի Վ. Պոլիս, անցեալ դարու վերջերը, 1775 թուին Դեկտեմբերի 25ին։

Մանուէլ հասակէն խրկուելով Խոալիս, իւր նախապատրաստական ուսմանքը կ'ընէ Վենետիկոյ Միխիմարեան վարժարանը, ուր մայրենի եւ օտար լեզուաց, եւ այլեւայլ գիտութեանց լաւագուէն հմտանալէ յետոյ, դէպ ի 1794 կամ 95 թուականներուն, իւր հօրը չերմ փափաքին համաձայն, կ'արձանագրուի Բատուայի բժշկական համալսարանը։

Հինգ եւ աւելի տարիներ ժրջան աշխատութեամբ աշակերտելով այն համալսարանին, փառաւոր քննութիւններով իւր բժշկական ուսմանց ընթացքը կ'աւարտէ, եւ այս՝ շատ կա-

նուս։ 24 կամ 25 տարեկան հազիւ կար, երբ արդէն «բժիշկ վկայեալ», քիչ մ'ատեն եւս մնալով Խոալիս եւ այլուր, 1800 եւ կամ 1801ին կը վերադառնայ Վ. Պոլիս, ուր իւր հայրը բժշկական ասպարիի փառաց գազաթնակեան հասած, շուտով կը մղէր զինքն յաղոթեան եւ յառաջագիմութեան գիրկը։

Որչափ բախտաւոր է այն նորընծայ բժիշկը, որ բժիշկ հօր մը թեւերուն տակ ապաստանելով, իւր առաջին քայլերը, իւր անփորձ եւ տխրեց քայլերն անոր օգնութեամբ կը շարժէ. երբանիկ է այն նորընծայ բժիշկը, որ բժիշկ հայր մ'ունի, հայր մը մանաւանդ մեծահամբաւ եւ մեծահարուստ։ Այն բիւրակերպ դժուարութիւնները, որք բժշկական ասպարիի առաջին քայլերուն են յատուկ, գոյութիւն չունին իրեն համար, այն փուշերն ու տատասկները, որք բժշկական ասպարիի սեմը միշտ կը ծածկեն, վարժեր եւ շուշաններ կ'ըլլան յանձնող իրեն համար։ Բժիշկ հայր մը ունեցող նորընծայ բժիշկը, պէտք չունի բնաւ սպասելու, որ իւր սքնութիւններն հոգեւոր ժամանակաւ եւ իւր համբաւը շինուի ան ատեն, երբ արդէն ծակատն պիտակ թեւերով ծածկուած, կը սկսի նաեւ նկարուիլ փորձութեան եւ փորձառութեան անջնջ կնճիւղներով. ահ, ամէն բան պատրաստ է այդ նորընծայ բժշկին համար, ամէն բան շուտ եւ կանուխ կը յարդիւ. երանի՜ իրեն եթէ գիտէ օգտիլ այդ մեծ առթիւն։

Սակայն Մանուէլ բժիշկն իրաւամբ իւր հօրը մեծ համբաւին ճշմարիտ փառաւորիչ եղաւ, այն հմտութեամբ եւ ճարտարութեամբ՝ որով փայլեցաւ նա մինչեւ այլուրիլ իւր կենաց։¹ Տոհմային նախնախնդրութեամբ առաջին քայլերն իսկ ջանաց նմանիլ իւր հօրը, եւ բարձրանալ գրեթէ հաւասար անոր, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից կարեւոր անձինք, մանաւանդ Վսեմ. Տըքթ. Սերվիլէն Էփէնտի։

Արդէն իւր հօրը կենդանութեան ատեն մեծ անուն ստանալով՝ անոր մահուանէն ետքն ալ, դէպ ի 1814—1820 թուականներն, 40, 45 տարեկան հասակին, սկսած է նա աւելի եւս փայլիլ եւ ըլլալ հռչակաւոր։

Գնահիւլով միշտ Օրթագիւղ եւ երբեմն ալ Ելալիթա, ուր անցուց իւր կենաց մէկ մասը, ազգային եւ օտար երեւելիներուն բողոքին ալ սիրելի եւ յարգելի բժիշկն եղաւ, ի

¹ Տե՛ս «Հոմեր Մարտի» 1893 թիւ Օգոստոսի, էջ 249։

² Տե՛ս «Մեհմադ-է Հոմերի», 11 Յունուարի 1851